

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 40

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2022

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History

Edita

SIAP (Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques)

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferran Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Dídac Roman Monroig

Administració

Amparo Pellicer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Diputació de Castelló

Avgda. Germans Bou, 28 (Edifici Museu)

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Servei Gràfic i Digital

Diputació de Castelló

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS 170-95

ÍNDICE

J. PASCUAL, A. RIBERA. Més materials neolítics, sense context, de la Cova de la Sarsa	5
G. AGUILELLA, J.M. VILA, I. MONTERO, P. MEDINA, S. DE HARO, D. ROMÁN. Las primeras etapas de la Edad del Bronce en las comarcas septentrionales valencianas: el asentamiento de Santa Llúcia (Alcalà de Xivert, Castellón)	21
A. MACIÁN, F. ARASA. Las cerámicas griegas de la necrópolis de La Punta (La Vall d'Uixó, Castellón) procedentes de la excavación inédita de 1974	65
V.D. CRESPO, J. BENEDITO, J.M. MELCHOR. Registro faunístico del yacimiento iberorromano de Torre d'Onda, Burriana (Castellón, España)	77
A. BARRACHINA, P. MEDINA, R. MATEU, S. DE HARO, J. MOGOLLÓN, R. SEVA. El forn de reducció de ferro i el taller de l'assentament ibèric del Castillejo (Benafer, Castelló)	89
M.M. FUENTES, L. LOZANO. Reexcavando Rochina (Sot de Ferrer, Castellón). Intervenciones 2018 y 2019.....	131
O. CALDÉS. Un conjunto monetario bajoimperial de Almenara en los fondos del Museu de Belles Arts de Castelló	155
A. FERNÁNDEZ. Sobre una figurita de terracota de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)	181
P. GARCÍA, M. VALLS, J. PALMER. Tipología y petrografía de la cerámica cristiana de pasta gris del Castell Vell de Castelló de la Plana	195
S. SELMA, L. LOZANO. Intervencions en l'antic hospital d'Orpesa i recuperació d'un tram de la muralla del segle XVII	217
S. BROTO, D. MEDIEL. Paisaje sonoro de Castellón: cerámica y música desde la Protohistoria hasta la Edad Media.....	231
D. ROMAN. L'ús de la llengua catalana a les revistes d'arqueologia dels Països Catalans (període 2007-2020)	239
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de l'any 2022	251
Normas de colaboración.....	259

Més materials neolítics, sense context, de la Cova de la Sarsa

Josep Pascual Beneyto*
Agustí Ribera**

Resum

Es presenten diferents conjunts de materials, bàsicament ceràmics, procedents del conegut jaciment neolític de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València). El conjunt més nombrós és fruit d'una recent intervenció de seguiment de la neteja i col·locació d'un nou tancament a la cova. Altres conjunts menors provenen de velles arplegades d'excursionistes, cap a 1960, que més recentment van ser dipositats al MAOVA; Per fi, un darrer conjunt es troba dipositat al Museu del Col·legi dels Pares Franciscans d'Ontinyent. L'interès principal d'aquests materials ceràmics rau en la decoració tipus cardial, de molts d'ells.

Paraules clau: Neolític antic; Ceràmica cardial; Cova de la Sarsa; Bocairent; València.

Summary

Different sets of materials, basically ceramics, from the well-known Neolithic site of Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia) are presented. The most numerous set is the result of a recent clean-up operation and the installation of a new enclosure in the cave. Other smaller sets come from old hikers' gatherings, around 1960, which were more recently deposited in the MAOVA; Finally, one last set is deposited in the Museum of the College of the Franciscan Fathers in Ontinyent. The main interest of these ceramic materials lies in the cardial type decoration, of many of them.

Keywords: Early Neolithic; Cardial pottery; Sarsa Cave; Bocairent; Valencia

INTRODUCCIÓ. LA COVA DE LA SARSA: GENERALITATS I ANTECEDENTS

La cova de la Sarsa es localitza en el vessant nord de la serra de Mariola, en la partida de mossèn Gregori, a uns 860 m.s.n.m. Des de la seua boca hi ha un gran domini visual sobre la valleta d'Agres-Bocairent, en situar-se uns 250 metres sobre les terres planes, ara de conreu. Es tracta d'una cavitat oberta en terrenys càrstics del Cretàc superior. La boca

es troba orientada al NNE, de forma trapezoïdal, d'uns 4,5 m d'amplària i 2 m d'alta. De la boca passem a un vestíbul de forma allargassada (Sector II, en la denominació de la professora Asquerino), de 12 m de longitud per 7 d'ample i 3 d'alt, en suau pendent cap al SSE, pel qual comunica amb la resta de la cova. A través d'un escaló es passa a la Sala III amb sostre alt, i des d'aquesta a d'altres espais de la cova. Al sud-est del sector II s'obri una gatera estreta per on s'accedeix al Sector V.

* Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (MAOVA). Col·laborador. arqueologiapascual@gmail.com

** Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (MAOVA). Director. info@maova.com

Encara que la primera referència sobre la cova és de 1913 i es deu a l'Abat Breuil (Breuil i Obermaier; 1914: 250), realment serà Ponsell qui done a conèixer la cova de la Sarsa com a jaciment arqueològic l'any 1927 (Ponsell, 1929; Ballester, 1928: 13,14; Ballester, 1932). Les excavacions en la cova començaren l'any 1928, dirigides per Fernando Ponsell Cortés en nom del recent creat Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València. Durant els anys 1931, 1932, 1935 i 1939 continuaren els treballs, incorporant-se en Camil Visedo Moltó a l'equip el 1935. Durant els anys 35 i 39 solament es pogueren realitzar treballs d'exploració duent-hi a terme alguna cala. Poc més tard Julian San Valero publica sobre Sarsa dos interessants articles (San Valero, 1942 i 1945). Posteriorment, van haver-hi intents de reprendre els treballs d'excavació arqueològica sobretot l'estiu de 1951, sota la direcció de Fernando Ponsell i Julian San Valero; però, per diverses circumstàncies no es materialitzaren.. Julian San Valero en "La cueva de la Sarsa", publicada el 1950, ofereix l'obra més completa, ja que suposa l'inventari detallat dels materials arqueològics recuperats, així com un estudi sobre la ceràmica

cardial i el Neolític (San Valero, 1950). Serà ja en la dècada dels 70 quan Mª Dolores Asquerino Fernández realitza, entre 1971 i 1974, una sèrie de campanyes en la zona del vestíbul. Posteriorment, l'any 1979 i 1981, la doctora Asquerino continuarà excavant la cova, ara en el sector II del jaciment, en la zona denominada Gatera, en les immediacions del sector I (vestíbul) i al sud-oest d'aquest.

Hi ha estudis diversos que al tractar aspectes del Neolític s'han ocupat de la Sarsa. Pel que respecta a la indústria lítica és cabdal el treball de Joaquim Juan Cavanilles (1984: 49-102); Per a la indústria òssia hi ha el de Enriqueta Vento Mir (1985: 33-83) i més recentment els treballs sobre òs treballat i elements d'ornat de Josep Lluís Pascual Benito (1996, 1998); Així mateix hi ha els que tracten la indústria ceràmica, tant la seua tipologia (Bernabeu, 1989), com la part tecnològica (Gallard, 1980:57-92).

La cova de la Sarsa ha estat de nou els darrers anys motiu d'estudi. Hi ha la publicació dels treballs d'excavació en la gatera (Asquerino, 1984, 1998), materials inèdits amb decoració figurada (Pascual Beneyto i Ribera, 1999: 53-67); la revisió d'altres restes dipositats al museu d'Alcoi amb una apro-

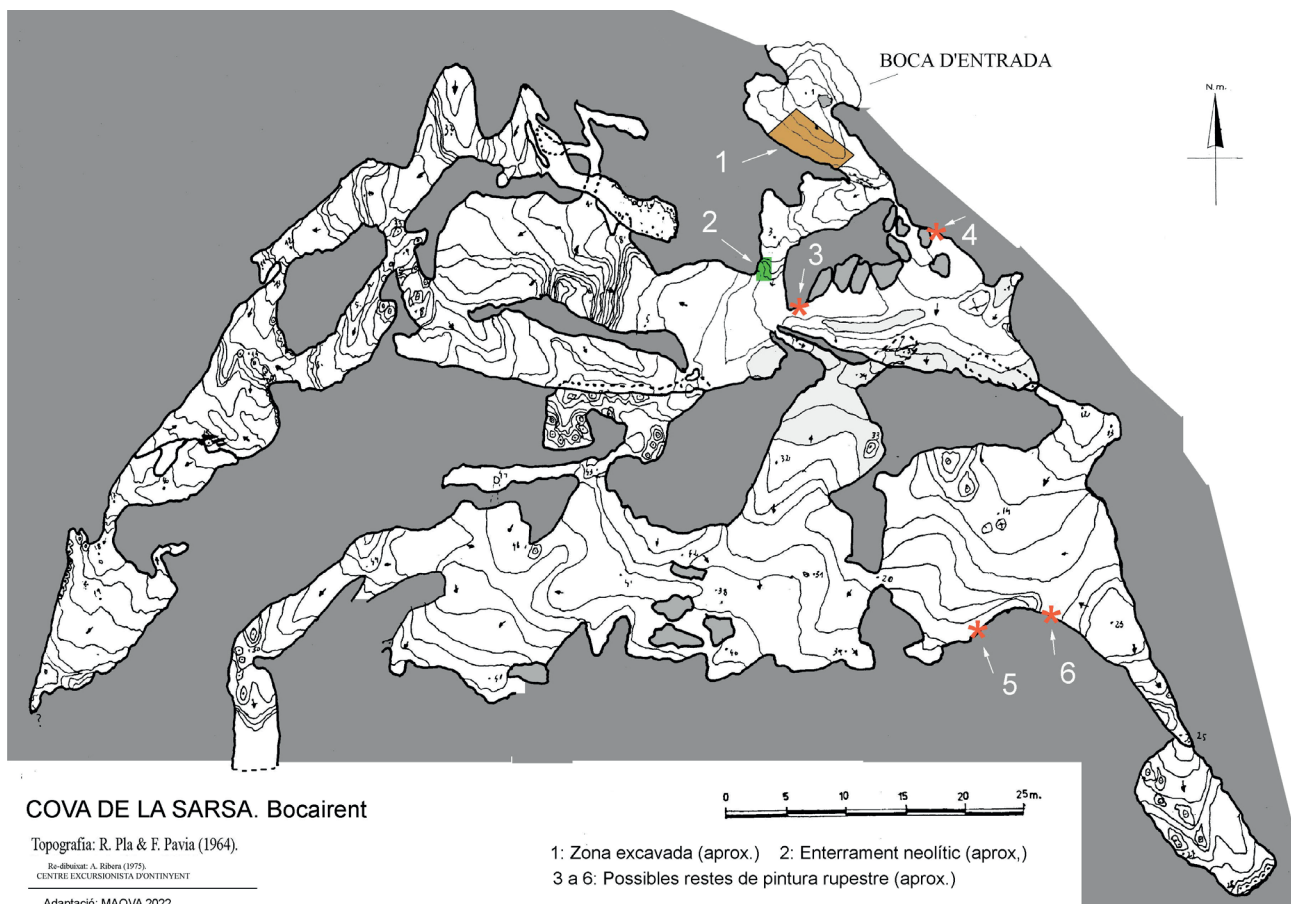

Figura 1. Planta general de la Cova de la Sarsa, amb indicació de zones d'interès.

Figura 2. Cova de la Sarsa, aspecte des de l'interior amb el tancament vell

Figura 3. Cova de la Sarsa, aspecte des de l'interior sense el tancament

ximació crono-cultural de la decoració figurada de la ceràmica neolítica (Pérez Botí, 2001: 43-58), i sobretot la troballa, l'any 2005, d'art rupestre esquemàtic a la cova de la Sarsa, fet que ha suposat l'inici de treballs científics per tal d'estudiar i documentar les pintures parietals localitzades (Miret Estruch *et al.*, 2008: 42-48); i, per últim, la publicació de nous fragments ceràmics en els que s'aporten novetats interessants (Cortell Pérez i Garcia Borja, 2007: 61-70).

Pablo Garcia Borja ha estat l'estudiós que els darrers anys ha fet les majors i més interessants aportacions, així com ha tornat a col·locar a la Cova de la Sarsa en el focus i en el centre del debat científic sobre l'origen i desenvolupament del neolític a la mediterrània occidental.

Incidirà aquell també sobre noves perspectives a partir del registre funerari de la cova de la Sarsa. (Garcia Borja *et al.*, 2011). Aquell mateix any publicarà junt a López Montalvo un interessant article on relaciona les decoracions ceràmiques amb les parietals localitzades a l'interior de la cova. Seguidament publicarà (Garcia Borja *et al.*, 2012), altre article sobre les datacions radiocarbòniques sobre restes de variada naturalesa procedents la majoria de la col·lecció Ponsell del Museu Arqueològic d'Alcoi. En 2016 inclourà la cova de la Sarsa i les seues restes humanes en un estudi junt a altres investigadors, sobre el registre funerari cardial i les seues datacions radiocarbòniques. (Garcia Borja *et al.*, 2016).

Però serà en l'any 2017 quan es publique la tesi doctoral de P. Garcia Borja en la sèrie Trabajos Varios del S.I.P. nº 120, on centrant-se preferentment en la seua ceràmica, es fa l'estudi més complet i exhaustiu sobre la cova de la Sarsa.

RESUM DELS TREBALLS DE 2021

L'any 2021 es realitzaren els treballs que enumerem, els quals requeriren el preceptiu permís de la Direcció General de Patrimoni Cultural, de la Generalitat Valenciana:

- Una petita modificació del recorregut del camí vell d'Alcoi o camí del Carrascalet, a tocar de la Casa Borja, per tal d'evitar conflictes amb la propietat de la finca, degut a la proximitat de la casa a l'antic traçat.

- La construcció d'una tanca de protecció perimetral a la cavitat. Açò va suposar l'excavació, encara que superficial, (0.40 m màxim) de fonaments per als pals de la tanca.

- Per últim, per tal de retornar l'aspecte primitiu, la neteja i retirada de la boca de la cavitat dels afegits a la sala de l'entrada de la cova, que van ser construïts als anys 1970, durant les excavacions arqueològiques de la doctora Asquerino, i on es va procedir al tancament de la cavitat; un tancament efímer, si més no en la seua efectivitat. Es tracta de retirada de rajoles o maons, formigó, etc.; tot elements postissos i contemporanis que retreien la visió natural de la boca i entorn de cova de la Sarsa.

En aquells treballs de seguiment i supervisió que es realitzaren entre el 28 d'octubre i el 9 de novembre del 2021 recollirem totes les restes materials que localitzàrem en superfície, totes elles ceràmiques. Per això aquest conjunt conté un nombre important de restes atípiques sense decoració. La majoria es localitzaren en la zona del vestíbul, encara que unes poques i entre elles el fragment 222.32.62 foren trobats en la zona immediata al vestíbul, on es retiraren fragments de rajola caiguts de la zona superior.

Figura 4. Cova de la Sarsa, aspecte d'alguns materials del conjunt 222.32

INVENTARIS

INVENTARI CONJUNT SARSA, 2021

El conjunt núm. 222.32, correspon al Següiment dels treballs per a la renovació del tanca-ment de la Cova de la Sarsa (Dir.:J. Pascual Be-neyto, 2021).

- 222.32.01. Fragment atípic amb la superfície no tractada (erosionada), coccí oxidant intern.
- 222.32.02. Fragment atípic, superfície no tractada.
- 222.32.03. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.04. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i allisat interior, coccí oxidant interior, reductor exterior.
- 222.32.05. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.06. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.07. Fragment atípic, superfície no curada, coccí oxidant exterior.
- 222.32.08. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.09. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.10. Fragment atípic, superfície allisada exterior, no tractada interior.
- 222.32.11. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.12. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora interior i oxidant exterior.
- 222.32.13. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora interior i oxidant exterior.
- 222.32.14. Fragment atípic, superfície brunyida, coccí reductora.
- 222.32.15. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i no tractada interior, coccí reductora.
- 222.32.16. Fragment possible base convexa, superfície no tractada, coccí reductora.
- 222.32.17. Fragment atípic, a torn, coccí oxidant, possiblement andalusí.
- 222.32.18. Fragment atípic, a torn, coccí oxidant, possiblement botija moderna.
- 222.32.19. Fragment atípic, superfície no tractada, coccí reductora.

Figura 5. Cova de la Sarsa, aspecte d'alguns materials del conjunt 222.32, amb decoració cardial.

- 222.32.20. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció oxidant.
- 222.32.21. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i no tractada interior, cocció oxidant.
- 222.32.22. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció oxidant. Decorat de pintura, almangra que sembla que pot tindre també unes taques de pintura negra.
- 222.32.23. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i no tractada interior, cocció reductora exterior i oxidant interior. La coloració interior podria ser almangra.
- 222.32.24. Fragment atípic, superfície brunyida.
- 222.32.25. Fragment atípic, superfície brunyida.
- 222.32.26. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció reductora.
- 222.32.27. Fragment atípic, superfície allisada, cocció reductora.
- 222.32.28. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció reductora.
- 222.32.29. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció reductora.
- 222.32.30. Fragment atípic, superfície allisada exterior i erosionada interior, cocció oxidant.
- 222.32.31. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i no tractada interior, cocció reductora.
- 222.32.32. Fragment atípic, superfície no tractada, cocció oxidant.
- 222.32.33. Fragment atípic, superfície brunyida, cocció reductora.
- 222.32.34. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i no tractada interior, cocció reductora interior i oxidant exterior.
- 222.32.35. Fragment atípic, superfície brunyida interior i allisat exterior, cocció reductora.

Figura 6. Cova de la Sarsa, Restitució de la forma del vas 222.32.62. Proposta (Laia Pascual)

Figura 7. Cova de la Sarsa, Materials del conjunt 207.87

- 222.32.36. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora.
- 222.32.37. Fragment atípic, superfície allisada, coccíó reductora.
- 222.32.38. Fragment atípic, superfície allisada, coccíó reductora.
- 222.32.39. Fragment atípic, superfície brunyida exterior i allisat interior, coccíó reductora exterior i oxidant interior.
- 222.32.40. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora.
- 222.32.41. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora.
- 222.32.42. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora interior i oxidant exterior, .
- 222.32.43. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora, grossor mitjà.
- 222.32.44. Fragment atípic, superfície brunyida, coccíó reductora interior i oxidant exterior.
- 222.32.45. Fragment de base convexa, superfície no tractada amb algunes senyes d'allisat (espècie de raspallat), coccíó reductora.
- 222.32.46. Fragment ceràmic, amb llavi arrodonit, amb decoració cardial feta amb vora de petxina formant línies i bandes, horitzontals i verticals, possibles restes de pasta blanca; la decoració es situa sobre un cordó. La superfície està espatulada. Possible bol hemisfèric.
- 222.32.47. Fragment ceràmic atípic decorat amb impressió cardial feta amb vora de petxina i amb l'àpex (*natis*, umb o xarnel·la). Superfície brunyida, coccíó oxidant.
- 222.32.48. Fragment ceràmic atípic decorat amb impressió cardial feta amb vora de petxina formant línies horitzontals. Superfície erosionada exterior i brunyida interior, coccíó reductora.
- 222.32.49. Fragment petit amb decoració cardial feta amb vora de petxina; espècie de ramiforme. Superfície allisada, coccíó reductora. Té un forat de suspensió o de reparació.
- 222.32.50. Fragment atípic superfície allisada, coccíó oxidant.
- 222.32.51. Fragment atípic, superfície no tractada, coccíó reductora, decorada amb cordó llis.
- 222.32.52. Fragment atípic, superfície allisada/ brunyida interior, exterior erosionat, decorada amb un cordó llis, amb almangra interior.
- 222.32.53. Fragment atípic, superfície allisada/ brunyida, coccíó oxidant decorada amb una cordó llis i pintura roja (almangra) exterior. Podria tindre també almangra a l'interior.
- 222.32.54. Fragment ceràmic, voreta, llavi arrodonit, superfície brunyida, coccíó oxidant, decorat amb impressió doble de vora de *cardium edule* i de l'àpex. Podria tractar-se d'un bol hemisfèric. Classe B.
- 222.32.55. Fragment ceràmic decorat amb cordó llis, superfície exterior brunyida, interior erosionada, coccíó oxidant exterior i reductora interior.
- 222.32.56. Petit fragment ceràmic, superfície brunyida i allisada, coccíó reductora. Decorat amb vora de *cardium* amb doble impressió així com decoració amb l'àpex; presenta possibles restes de pasta blanca. Encara que es arriscat ens inclinem a creure que presenta part d'un motiu antropomorf.
- 222.32.57. Fragment ceràmic amb la superfície allisada, amb possible senyals de brunyit, coccíó oxidant. Decorat amb vora de *cardium edule*, presentant també una franja decorada amb l'àpex (*natis*, umb o xarnel·la) del mateix bivalb.
- 222.32.58. Fragment ceràmic amb la superfície brunyida, coccíó oxidant. Decorat amb vora de *cardium* formant línies.
- 222.32.59. Fragment ceràmic amb la superfície allisada, coccíó reductora. Decorada amb incisions formant bandes, es troba farcida amb pasta blanca.
- 222.32.60. Fragment petit de ceràmica, superfície erosionada, coccíó oxidant amb taques fosques exteriors. Està decorada per l'exterior amb un lleuger pentinat.
- 222.32.61. Fragment petit informe de ceràmica superfície espatulada, coccíó reductora interior i oxidant exterior.
- 222.32.62. Fragment ceràmic de grans dimensions que presenta la superfície brunyida encara que amb senyals clares de desgast; coccíó oxidant, grossor mitjà i desgredant petit. Es troba decorat de manera profusa en tot el seu exterior amb decoracions realitzades amb retall i àpex de *cardium edule* i de cordons impresos amb l'àpex. Presenta una ansa de cinta vertical. En inclinem a pensar que es tracta d'un vas de la classe C, 13.III, es a dir una olla de vora eixida. Les decoracions clarament simètriques podrien recordar motius simbòlics que veiem en altres vasos de Sarsa.

INVENTARI CONJUNT MAOVA NÚM. 207.87

Aquest conjunt correspon a una entrega realitzada, l'any 2007, pel col·laborador de MAOVA, en Rafael Domènech, d'uns materials producte d'arre-

Figura 8 i 9. Cova de la Sarsa, Materials del conjunt 204.09

plegades diverses a la Cova de la Sarsa cap als anys 60-70 del segle XX ¹.

207.87.01: Fragment ceràmic de vora amb el llavi arrodonit, superfície erosionada, coccio oxidant exterior i reductora interna, amb una llengüeta sota la vora amb decoració cardial amb vora de *cardium*. Sembla que presenta motius triangulars verticals.

207.87.02: Fragment ceràmic de vora amb el llavi arrodonit, coccio reductora, superfície allisada-brunyida. Està decorada amb vora de *cardium*, formant dibuixos geomètrics i amb dos aplics (llengüetes-cordonets) verticals decorats també amb vora de *cardium*.

207.87.03: Fragment d'una ansa de cinta de grans dimensions, superfície brunyida-allisada, coccio reductora i decoració horitzontal i vertical feta amb vora de *cardium*.

207.87.04: Fragment ceràmic amb superfície brunyida, coccio reductora. Decorat amb vora de *cardium* doble amb petites incisions sota les decoracions cardials. Podria tractar-se d'un motiu antropomorf.

207.87.05: Fragment amb superfície allisada, coccio reductora, decorat amb línies verticals amb decoració doble amb vora de *cardium* i línies horitzontals amb decoració doble amb vora de *cardium*.

207.87.06: Fragment informe, superfície allisada, coccio reductora. Està decorat per línies verticals fetes amb àpex de petxina (no *cardium*, possiblement *pecten*) i impressions d'objecte (gradina)

207.87.07: Fragment informe decorat, superfície erosionada, coccio reductora. La decoració feta a base de vora i àpex de *cardium*, amb un buit deixat per un element de pressió.

207.87.08: Fragment de vora, llavi arrodonit, superfície brunyida, coccio reductora. Es troba decorat amb una banda feta amb la vora de *cardium* a base d'impressions horitzontals limitades per línies d'impressions verticals, també presenta impressions de l'àpex de *cardium* en la part inferior. Possibles restes de pasta blanca.

207.87.09: Fragment informe decorat, superfície allisada, coccio reductora exterior i oxidant interior. La decoració està feta a base de bandes sense decorar i línies obliqües en ambdós sentits fetes amb vora de *cardium*.

207.87.10: Fragment informe decorat, superfície brunyida, coccio reductora. Decorat a base de bandes horitzontals amb impressions de gradina.

207.87.11: Fragment informe decorat amb la superfície espatulada, coccio reductora exterior i oxidant interior. Està decorat a base d'impressions de vora de *cardium* amb la valva sensera.

207.87.12: Fragment ceràmic amb la superfície brunyida, coccio reductora amb una llengüeta horitzontal amb tres perforacions, que foren realitzades post coccio.

207.87.13: Fragment ceràmic, vora amb llavi arrodonit, superfície allisada, coccio reductora/oxidant i una llengüeta sota la vora i amb un cordó amb digitacions. Possiblement es tracta d'un bol hemisfèric.

207.87.14: Fragment ceràmic superfície brunyida, coccio reductora que presenta una perforació. Sembla un forat de suspensió.

207.87.15: Fragment ceràmic de vora amb llavi arrodonit, superfície allisada, coccio reductora, possiblement un bol hemisfèric.

INVENTARI CONJUNT MAOVA NÚM. 204.09

Aquest conjunt correspon a una entrega realitzada, l'any 2004, pel col·laborador de MAOVA, en Rafael Domènech, d'uns materials producte d'arreglades diverses a la Cova de la Sarsa cap als anys 60-70 del segle XX ².

204.09.01: Fragment ceràmic amb llavi bisellat arrodonit, superfície espatulada, coccio reductora amb taques oxidants en l'exterior. Està decorat amb vora de *cardium edule* formant triangles sota la vora, on trobem unes línies horitzontals amb la mateixa tècnica. Es tracta d'un vas de la Classe D, en concret una botelleta.

204.09.02: Fragment ceràmic amb llavi arrodonit, superfície espatulada, coccio oxidant amb ta-

1 El donant, en Rafael Domènech Domínguez, va fer entrega dels mateixos al MAOVA, mogut per la idea de que els materials pogueren estar a disposició dels estudiosos i del públic en general, per la qual cosa, tot i la problemàtica inherent a d'aquesta mena d'entregues, li hem d'agrair la confiança en aquesta institució. Un primer deute que tractem de saldar és precisament la publicació d'aquestes notes, tal com ja vam fer en altra publicació respecte a altres entregues anteriors (Pascual Beneyto i Ribera, 1997, 1999). De tots els conjunts ara presentats, l'únic que va poder ser consultat i comptabilitzat al seu dia per P. Garcia Borja per a la seu Tesi doctoral, si no anem errats, va ser el 207.87.

2 Vid. l'expressat en nota 1.

Figura 10. Cova de la Sarsa, Fragment 85.128.01

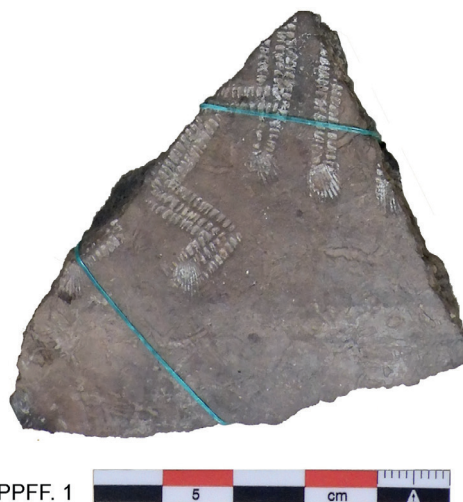

Figura 11. Cova de la Sarsa, Fragment PPF.01

ques reductores exterior, amb l'arranc del que podria ser una ansa de cinta. Es tracta d'una forma de la Classe D, culleres-cullerots amb ansa de cinta horitzontal.

204.09.03: Punxó sobre metapodi dividit d'*ovis/capra*.

204.09.04: Penjoll fet amb *Glycymeris sp.* Foradada.

204.09.05: Petit punxó sobre metapodi dividit d'*ovis/capra*.

204.09.06: Ullal de felí, possible penjoll en fabricació.

INVENTARI/ALTRES

MAOVA núm. 85.128.01

Fragment que es trobava al Centre excursionista d'Ontinyent, d'on fou recuperat, entre altres materials, l'any 1986, passant al MAOVA

85.128.01: Vora amb llavi arrodonit superfície brunyida d'una olla globular, cocció reductora i decoració amb bandes horitzontals amb vora de *cardium*. Trobem senyals de colorant roig en la banda lliure de decoració cardial.

Inventari Conjunt PPF S/S

Aquest grup de materials es troba dipositat al Museu del Col·legi la Concepció, dels Pares

Figura 13. Cova de la Sarsa, Fragment PPF.06

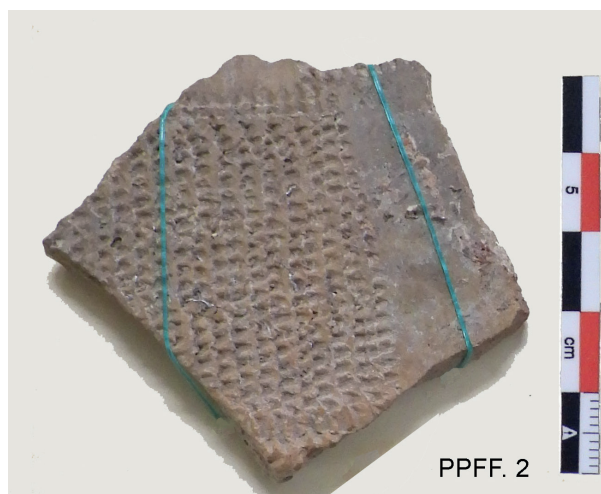

Figura 12. Cova de la Sarsa, Fragment PPF.02

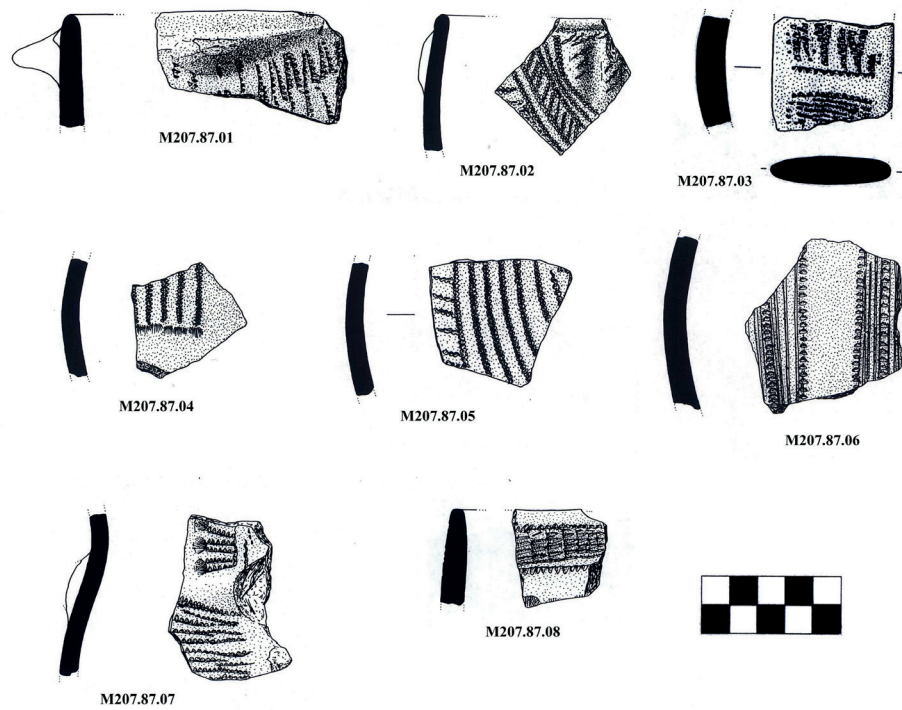

Figura 14. Cova de la Sarsa, Dibuix dels materials del conjunt 207.87

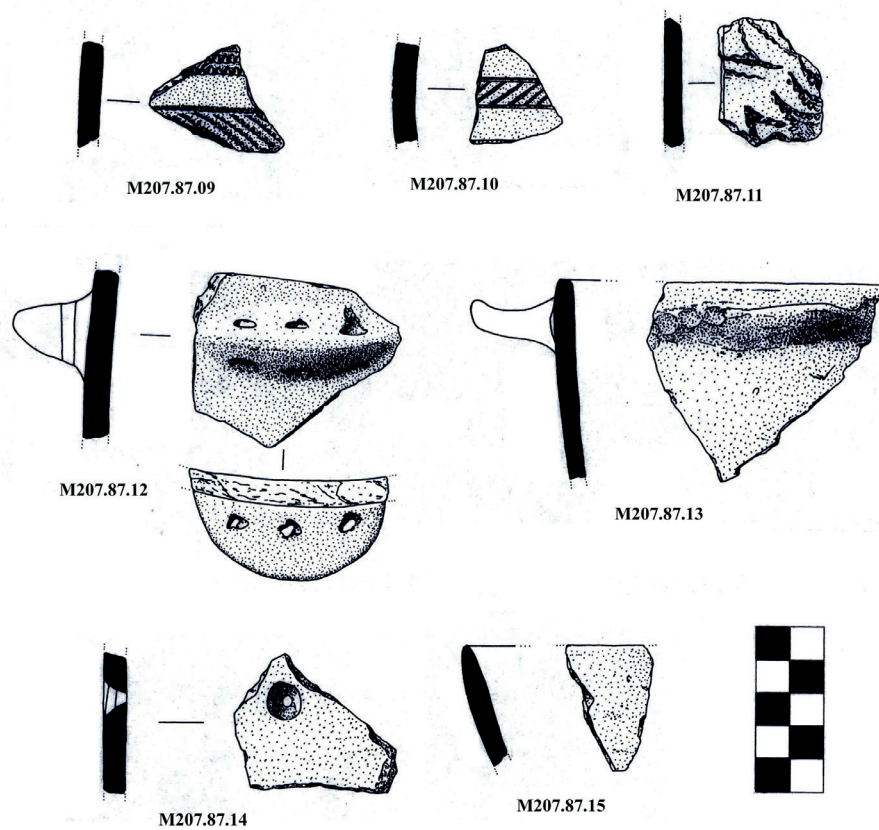

Figura 15. Cova de la Sarsa, Dibuix dels materials del conjunt 207.87

Franciscans d'Ontinyent. Tot i desconèixer les circumstàncies de com van arribar allí, es té la certesa de la seua procedència de la Cova de la Sarsa, entre altres, per les antigues anotacions, de fa més de mig segle, que així ho indiquen, i així estaven exposades ³.

PPFF. 1: Fragment ceràmic de superfície brunyida i coccio reductora. Decorat amb vora i àpex de *cardium*, formant un motiu possiblement antropomorf.

PPFF. 2: Fragment ceràmic decorat, superfície brunyida i coccio reductora. Decorat amb vora de *cardium* formant línies verticals.

PPFF. 3: Fragment ceràmic atípic a mà, superfície espatulada, coccio reductora.

PPFF. 4: Fragment ceràmic amb un mamelló, superfície no tractada i coccio oxidant.

PPFF. 5: Fragment ceràmic atípic, superfície erosionada i coccio oxidant.

PPFF. 6: Fragment ceràmic, de superfície brunyida, coccio oxidant. Decorat amb vora de *cardium* formant motius bitriangulars, possibles motius antropomorfs i/o simbòlics.

PPFF. 7: Fragment ceràmic atípic, superfície no tractada i coccio reductora.

PPFF. 8: Fragment ceràmic amb un mamelló, superfície molt erosionada, coccio oxidant. Cronologia incerta.

ANÀLISI DELS MATERIALS

Es tracta d'uns conjunts d'òrgens molt diversos que representen un total de 88 fragments ceràmics; Entre ells, el conjunt que s'origina del seguiment realitzat als treballs de tancament i retirada de materials constructius per tornar l'aspecte primitiu la boca de la cavitat i els afegits a la sala de l'entrada de la cova, és el més dispar, ja que es recolliren totes les restes que s'observaren, no sols les decorades. Pel que fa a la resta de conjunts dipositats al MAOVA sols hi ha restes decorades o fragments amb formes, segurament degut a la preselecció feta pels recollidors..

Són un total de 88 fragments ceràmics, començant pel conjunt 2021, amb 62 fragments, conjunt més nombrós, en el que 43 són realment atípics, i dos d'ells fets a torn de cronologia recent.

No obstant, la col·lecció d'atípics es molt homogènia i s'observen característiques tecnològiques pròpies del Neolític antic, tal com era d'esperar en aquest jaciment.

Valorant les característiques tecnològiques en conjunt de totes les col·leccions observem un domini clar de les superfícies tractades, la majoria brunyides, seguides de les allisades i espatulades. Són escasses les superfícies no tractades en el conjunt ceràmic i en algú cas sols sembla que es tracte d'un problema de conservació. Les parets són quasi en la gran majoria de grossor mitjà, es a dir entre 0,9 i 0,6 mm. El desgreixant emprat en la confecció de les ceràmiques en la major part dels casos es molt petit, quasi invisible amb la simple observació ocular.

Pel que fa a l'anàlisi no tecnològic dels fragments, els llavis presents són quasi exclusivament arrodonits, tant sols un és bisellat arrodonit. Les vores encara que escasses són majoritàriament no diferenciades i sols tenim una base que es convexa. Els elements de pressió encara que són escassos, veiem una destacada representació de les llengüetes, una d'elles amb tres perforacions, dos anses de cinta verticals i dos possibles forats de suspensió i dos mamellons.

La tècnica decorativa més emprada en els materials estudiats òbviament és la *cardial* amb un total de 19 fragments, entre ells 3 amb impressió doble de *cardium*. Els fragments que presenten pintura, és a dir almangra són 4, dos combinades amb un cordó llis i un altra amb una taca de pintura negra. En la resta (85.128.01) s'observa una banda amb colorant roig combinada amb dues decorades amb vora de *cardium*. Un fragment *cardial* amb aplics verticals decorats també amb vora de *cardium*. També però amb menor presència tenim un fragment amb un cordó llis, una incisa farcida de pasta blanca, una amb decoració d'instrument (gradina), per últim una amb impressions de vora i àpex de petxina no *cardial* (*pecten*).

Sobre les decorades amb tècnica *cardial* la majoria ho són amb la vora, tres d'elles dobles impressions, en un cas combina *cardial* amb incisions i *cardial* amb aplics. I en sis casos es combina impressions amb vora i àpex *cardial*.

Dins de les col·leccions hi ha quatre fragments: 222.32.56/, 207.87.04/, PPFF 1/ i PPFF 6/, decorats amb vora de *cardium* formant motius bitriangulars, possibles motius antropomorfs i/o simbòlics. Aquest fragments presenten motius *cardials* i en un cas incisos que ben bé podrien relacionar-se amb motius antropomorfs encara que es molt arriscat, per la seua parcialitat tan fragmentària. El fragment 222.32.62 sembla que té decoracions simètriques que ens recorden motius simbòlics.

³ Hem d'agrair l'atenció rebuda pel Pare Fr. Luís Sendra Bellod OFM, que s'encarrega de la conservació de la col·lecció; I per l'accessibilitat a les peces gràcies a la mediació, l'ajut i l'interés del professor Manuel Requena Collado.

Pel que fa a les formes, aquestes són tant escasses que no permeten treure gaire conclusions; sols indicar que tenim representades les formes de la classe D (microvasos), classe C (olla de vora eixida i una olla globular) i classe B (bols hemisfèrics).

Pel que fa als materials no ceràmics tots ells del conjunt 204.09, elements d'adornament i indústria òssia, dos punxons d'ampla cronologia i distribució geogràfica, igual que els penjolls, un de petxina i l'altre d'ullal de felí.

CONCLOENT

Com s'ha pogut veure, pràcticament tots els materials presentats, a pesar de la seua problemàtica i descontextualització, s'adscriuen clarament al que es coneix del món del neolític antic, cardial. Món especialment ben representat a la nostra comarca i/o a les comarques immediates –dites comarques centrals valencianes, o Diània–, amb els singulars jaciments de la Cova de la Sarsa (Bocairent) i la Cova de l'Or (Beniarrés), però també amb molts altres jaciments on es constata la presència menor d'aquest horitzó. Aquesta riquesa de jaciments testimonia que la Vall d'Albaida i les comarques veïnes constituïren un importantíssim nucli de neolitització, on arrelà profundament aquesta cultura, des dels seus primers moments.

La cova de la Sarsa és un clar exemple del primer Neolític peninsular, relacionat amb els fenòmens expansius d'allò que es denominà en el passat revolució neolítica, a través de la Mediterrània. Introduint des de la Mediterrània oriental un nou model econòmic, relacionat amb el fenomen productiu: l'agricultura i la ramaderia, amb nous productes animals com ara l'ovella, cabra, etc., i altres de vegetals: blat, ordi, etc., i nous avanços tecnològics vinculats en la major part dels casos a la vida agropecuària, és a dir: la ceràmica, l'emmagatzematge, la pedra polida, noves tècniques de talla de sílex i nous útils; nous estris d'ós, i noves formes artístiques: la pintura macroesquemàtica i el seus referents ceràmics.

La cova de la Sarsa seria un exemple que com cap al VI^é mil·lenni a.n.e., sobre una societat caçadora (Epipaleolític) se n'assentà una de nova, aliena: la neolítica, que durant alguns segles segurament coexistiren.

Ara per ara, de les anàlisis de les restes materials de Sarsa, amb els inconvenients que suposa un jaciment que fou excavat fa molts d'anys, podem extreure que el jaciment no perdurarà més enllà del Neolític epicardial, fins l'horitzó de les ceràmiques esgrafiades: entre la meitat del VI mil·lenni fins un

moment indeterminat del V (Neolític IA fins Neolític IIA: Bernabeu, 1989).

Però Sarsa deu ser un jaciment funcionalment complex. Sense dubte és sobretot un lloc d'hàbitat, que bàsicament ocuparia la sala d'entrada. Es raonable pensar que podria haver estat ocupada també la zona exterior junt a la boca d'entrada. Desconeixem si en aquesta zona i en algun clevell entre la sala d'entrada i les sales interiors, sectors II, III i IV, pogueren quedar alguns estrats fèrtils no alterats o sols lleugerament alterats.

La cova va ser utilitzada també com espai funerari, espècie de necròpolis, però segurament molt ocasional. Actualment, gràcies a les datacions per C14, sabem que la activitat humana va a perdurar en el temps. S'ha constatat que no menys de 10 individus foren inhumats, però d'aquest sols 4 eren clarament antics; Singularment les restes humanes datades en el Neolític Antic cardial, es a dir cap al VI mil·lenni a.n.e.

En relació amb l'ús funerari de la cova, poden estar les pintures parietals i les restes d'art moble. Almenys el motiu antropomorf ens fa poder relacionar aquest amb els que apareixen a les ceràmiques decorades amb tècnica cardial.

La singularitat del registre material de Sarsa ha fet plantejar també un possible paper de lloc d'encontre, de reunió episòdica dels diferents grups neolítics que habitaven la valleta Agres-Bocairent; semblantment al que tindria la Cova de l'Or en la vall mitja del riu d'Alcoi, ben pròxima al llevant.

Tot i la dissort de no haver pogut ésser excavada amb novelles metodologies arqueològiques, ens segueix sorprenent la riquesa, la quantitat i la qualitat del seu registre material

BIBLIOGRAFIA

- ASQUERINO, M.D. (1975). «Una aportación al estudio del del Bronce I español: Tipología de las asas de apendice de la Cova de la Sarsa». XIII Congreso Nacional de Arqueología: 351-364. Zaragoza.
- ASQUERINO, M.D. (1978). «Cova de la Sarsa. Análisis estadístico y tipológico de materiales sin estratigrafía. (1971- 1974)». P.L.A.V. - Saguntum, 13: 99-225. València.
- ASQUERINO, M.D i CUENCA, A. (1975). «La Coveta Emparetà». Noticiario Arqueológico Hispánico, 3: 109-188. Madrid.
- ASQUERINO, M.D. (1984): «Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Sector II: Gatera». Trabajos de Prehistoria, 41: 305-312. Madrid.
- ASQUERINO, M.D., CUENCA, A. (1976). «Vasos cardiales inéditos de la Cueva de Sarsa». Trabajos de Prehistoria, 33: 339-350. Madrid.

Figura 16. Cova de la Sarsa, aspecte actual des de l'exterior

- ASQUERINO, M.D., LÓPEZ, P., MOLERO, G., SEVILLA, P., APARICIO, M.T., RAMOS, M.A. (1998): «Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Sector II: Gatera». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7: 47-88. Alcoi.
- BALLESTER, I. (1928): "Unas cerámicas interesantes en el Valle de Albaida", A.C.C.V, III, València.
- BALLESTER, I. (1932): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1931*. València.
- BALLESTER, I. (1935): *La labor del S.I.P en 1934*. València.
- BERNABEU, J. (1989): *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la península Ibérica*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 86. València.
- BERNABEU, J. MOLINA BALAGUER, LL. GARCÍA PUCHOL, O. (2001): «El mundo funerario en el horizonte Cardial valenciano. Un registro oculto». *Saguntum* 31: 27-31. València.
- BREUIL, H., OBERMAIER, H. (1914): «Travaux Espagne II. Travaux de l'année 1913». *L'Anthropologie*, XXV: 313-328.
- CASANOVA, V. (1978). «El enterramiento doble de la Cova de la Sarsa». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV: 27-36. València.
- CORTELL, E., GARCÍA, P. (2007). «Nous fragments ceràmics de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València) pertanyents a la col·lecció Ponsell del Museu Municipal d'Alcoi». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16: 61-70. Alcoi.
- DE MIGUEL, M.P. (2008): «La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia): osteoarqueología de un yacimiento del Neolítico Cardial». *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, II: 85-91. Alacant.
- FLETCHER VALLS, D. (1951). «La actividad arqueológica del S.I.P.» *Zephyrus II (I)*: 48. València.
- FLETCHER VALLS, D. (1951). *La labor del S.I.P. y su museo en el año 1950*. Tirada aparte de la memoria de la secretaria de la Diputación. València.
- FLETCHER VALLS, D. (1952). *Actividades arqueológicas de S.I.P. 1951*. *Almanaque Las Provincias*. P. 199. València.
- FLETCHER VALLS, D. (1952). «La labor del S.I.P. y su museo en 1951». Tirada aparte de la memoria de secretaria de la Diputación. València.
- FLETCHER VALLS, D. (1955). «La Cova de la Sarsa». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, II: 177, not. 546. Madrid.

- FLETCHER VALLS, D. (1962). «Toneles cerámicos neolíticos». VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona 1960): 148. Zaragoza.
- FLETCHER VALLS, D. (1963). «Nuevos datos sobre las relaciones neolíticas entre las costas españolas y el Mediterraneo Oriental». *Home-naje a Pere Bosch Gimpera*: 167. Mexico.
- FLETCHER, D. (1965): *La labor del S.I.P en el año 1962*, València.
- GARCIA BORJA P. (2017): *Las cerámicas neolíticas de la Cova de la sarsa (Bocairent, València)*. Tipología, estilo e identidad. Serie de Trabajos Varios del SIP, 120. València.
- GARCIA BORJA P., CASANOVA VAÑO V. (2010): «La cerámica de la cova de la Sarsa». En J. Pascual Beneyto (coord.): *La Cova de la Sarsa i el Neolític a Bocairent*. Col·lecció Estudis Locals, 2: 65-79. Bocairent.
- GARCIA BORJA P., LÓPEZ MONTALVO, E. (2011): «Decoración cerámica y representaciones parietales en la Cova de la Sarsa. En J. Bernabeu Auban, M. Rojo Guerra, Ll. Molina Balaguer (eds): *Las primeras producciones cerámicas. IV milenio cal a.C. en la península Ibérica*. *Saguntum Extra*12: 231-234. València.
- GARCIA BORJA P., SALAZAR GARCÍA, D., PÉREZ FERNÁNDEZ, A., PARDO GORDÓ, S., CASANOVA VAÑO, V. (2011). «El Neolítico antiguo cardial y la Cova de la Sarsa (Bocairent, València). Nuevas perspectivas a partir del registro funerario». *Munibe. Arqueología -Antropología* 62: 175-195. San Sebastián.
- GARCIA BORJA P., SALAZAR GARCÍA D., MARTINS H., PÉREZ JORDÀ, G., SANCHIS SERRA, A. (2012). «Dataciones radiocarbónicas de la cova de la Sarsa (Bocairent, València)» *Recerques del Museu d'Alcoi* 22: 19-24. Alcoi.
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1983). «Parietal infantil infantil trepanado en la Cova de la Sarsa (Bocairent, València)». *Varia* II: 189-198. València.
- GÓMEZ SERRANO, N.P. (1935): "Sección d'antropología i Prehistòria. Cursos 1932-1933-34", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VIII, 24: 180. València.
- JUAN CABANILLES, J. (1984). «El utillaje neolítico en sílex del litoral mediterráneo peninsular. Estudio tipológico analítico a partir de materiales de la Cova de l'Or y de la Cova de la Sarsa». *P.L.A.V. - Saguntum* 18: 49-102. València.
- LÓPEZ GARCÍA, P., MOLERO G. (1984). «Análisis de los restos vegetales, faunísticos y polínicos del yacimiento de la Sarsa (Bocairent, València). *Trabajos de Prehistoria*, 41: 305-312. Madrid.
- LÓPEZ MONTALVO, E., MIRET ESTRUCH C., PASCUAL BENITO J. LL. (2010). «Símbols en l'obscuritat: aportacions de la Cova de la Sarsa al fenomen esquemàtic». En J. Pascual Beneyto (coord.): *La Cova de la Sarsa i el Neolític a Bocairent*. Col·lecció Estudis Locals, 2: 81-91. Bocairent.
- LÓPEZ MONTALVO, E., MIRET ESTRUCH C., PASCUAL BENITO J. LL. (2013): «Las pinturas esquemáticas de la Cova de la Sarsa (Bocairent. Valencia): Nuevas líneas de documentación y estudio». En J. Martínez García i M. Hernández Pérez (coord.). *Actas del II Congreso de Arte Esquemático en la Península Ibérica*: 185-196. Velez Blanco.
- MARTI, B. (1977). *Cova de la Sarsa (Bocairent)*. G.E.R.V., X.: 245. València.
- MARTI, B., HERNÁNDEZ, M.S. (1988). *El Neolític Valencià. Art rupestre i cultura material*. València.
- MIRET ESTRUCH, C. LÓPEZ MONTALVO, E. GUERRERO BLÁZQUEZ, M.A., AURA TORTOSA E. (2008). «Primeras noticias en torno al hallazgo y documentación de arte rupestre en la cova de la sarsa (Bocairent, Vall d'Albaida, País Valencià)». *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, II: 42-48. Alacant.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1991): "El poblament prehistòric de la Vall de Bocairent i la capçalera del Riu del Vinalopó (termes de Bocairent i Banyeres) des del Neolític fins a l'Edat del Bronze". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 2: 109-139. Alcoi.
- PASCUAL BENEYTO, J. (1991). «Jaciments de cronologia Neolítica Antiga a la Vall de Bocairent». *Alba* 5/6. P. 24-28. Ontinyent.
- PASCUAL BENEYTO, J. (Cord) (2010): *La Cova de la Sarsa i el Neolític a Bocairent*. Col·lecció Estudis Locals, 2. Bocairent.
- PASCUAL BENEYTO J., RIBERA, A. (1997). «Uns materials inèdits del neolític antic, procedents de la Cova de la Sarsa». *Actes del Primer Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida (Aielo de Malferit, 1996)*: 681-700. Aielo de Malferit.
- PASCUAL BENEYTO J., RIBERA, A. (1999). Un conjunto de materiales sin contexto del Neolítico Antiguo, procedente de la Cova de la Sarsa. *Actas del XXIV Congreso Nacional de Arqueología*. Cartagena, 1997, Vol. 2, págs. 53-68.
- PASCUAL BENITO, J. LL. (1996): «Los adornos del Neolítico I en el País Valenciano». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5: 17-52. Alcoi.
- PASCUAL BENITO, J. LL. (1998): *La industria ósea, adornos e ídolos del Neolítico valenciano*. *Trabajos Varios del SIP*, 95. València.

- PÉREZ BOTÍ, G. (1999). «La cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). La colección Ponsell del Museo Arqueológico Municipal de Alcoi». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8: 89-109. Alcoi.
- PÉREZ BOTÍ, G. (2001). «La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). La decoración figurada de su cerámica neolítica. Una aproximación cronocultural». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 10: 43-58. Alcoi.
- PERICOT, L. (1929). «Recientes hallazgos en la Región Valenciana». XII Congreso A.E. para el progreso de las ciencias. Barcelona.
- PLA BALLESTER, E. (1969): La labor del SIP 1967: 85. València.
- PLA BALLESTER, E. (1972): "Actividades del S.I.P.", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII: 303-304. València
- PONSELL, F. (1929). «La Cova de la Sarsa». *Archivo de prehistoria Levantina*, 1: 87. València.
- PONSELL, F. (1952). «Rutas de expansión almeriense por el norte de la provincia de Alicante». *Archivo de Prehistoria Levantina*, III: 63. València.
- SAN VALERO, J. (1942). «Notas para el estudio de la cerámica cardial de la Cueva de la Sarsa». *S.E. de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XVII: 87. Madrid.
- SAN VALERO, J. (1945). «El esferoide de piedra perforada de la Cueva de la Sarsa». *Junta Municipal de Arqueología I*: 13. Cartagena.
- SAN VALERO, J. (1950). La Cueva de la Sarsa. *Trabajos Varios del S.I.P.* 12. València.
- VENTO MIR, E. (1985). «Ensayo de clasificación sistemática de la industria osea neolítica. La Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant). Excavaciones antiguas». *PLAV Sagvntvm*, 19: 31-84. València.
- VISEDO MOLTÓ, C. (1925): "Breu notícia de les primeres edats del metall a les proximitats d'Alcoi", *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, III, fasc. II, Barcelona.